

УДК 930.2(477)"1920/1940"

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/97-2-5>**Сергій СЛОБОДЯНЮК,***orcid.org/0009-0009-4725-9566*

аспірант кафедри історії України

Житомирського державного університету імені Івана Франка

(Житомир, Україна) *slobodianiuk366@gmail.com*

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ 1920–1940 РР. ТА ЙОГО ТЕОРЕТИЧНО-ІДЕОЛОГІЧНІ СКЛАДНИКИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Постановка проблеми. Український націоналізм як суспільно-політичне явище має складну природу, що формувалася під впливом різних історичних обставин та ідейних традицій. Його еволюція стала предметом тривалих дискусій у науковому середовищі. В умовах сучасних викликів, зокрема війни та загроз національній ідентичності, проблема осмислення націоналізму набуває особливої актуальності. **Метою статті** є аналіз українського націоналізму як багатовимірного феномену, визначення його теоретично-ідеологічних засад та простеження їхнього відображення в історіографії. **Наукова новизна.** Узагальнено різні підходи до інтерпретації інтегрального націоналізму Дж. Армстронга, І. Лисяка-Рудницького, О. Мотиля) О. Зайцева. Я. Грицак відніс ОУН до радикальної прависи, наголошуючи на відсутності расової доктрини, а Г. Касьянов запропонував багаторівневий аналіз крізь призму модернізаційних процесів. М. Мандрик акцентувала на інтелектуальних витоках еміграційного середовища, В. Футала систематизував історіографічні концепції. Натомість, радянська історіографія, була спрямована на дискредитацію націоналізму, ототожнюючи його з «буржуазним фашизмом». Паралельно дослідження Дж. Мейса та С. Величенка показали феномен націонал-комунізму як спробу поєднати соціалістичні ідеї з національним визволенням. Використано історіографічний та порівняльний аналіз, що дозволяє розглянути український націоналізм як явище, що поєднує ідеологію, політичний рух і колективну свідомість, а також як реакцію на кризу бездержавності.

Висновки. Український націоналізм у міжвоєнний період був складним і багатограним явищем, що поєднав впливи європейських радикальних ідей із специфічними умовами української історії. Його інтерпретації варіюються від визвольної ідеології до авторитарної моделі, а паралельне існування націонал-комунізму засвідчує широту української політичної традиції. Репрезентація праць провідних істориків дозволяє простежити еволюцію наукових підходів, виявити багатогранність цього феномену та сформувані комплексне бачення українського націоналізму в контексті європейських ідей та українських реалій.

Ключові слова: український націоналізм, 1920–1940 рр., націонал-комунізм, інтегральний націоналізм.

Serhii SLOBODIANIUK,*orcid.org/0009-0009-4725-9566*

Postgraduate student at the Department of Ukrainian History

Zhytomyr Ivan Franko State University,

(Zhytomyr, Ukraine) *slobodianiuk366@gmail.com*

UKRAINIAN NATIONALISM OF THE 1920S–1940S AND ITS THEORETICAL- IDEOLOGICAL COMPONENTS IN HISTORIOGRAPHY

Problem Statement. Ukrainian nationalism as a socio-political phenomenon has a complex nature, shaped by diverse historical circumstances and intellectual traditions. Its evolution has long been the subject of scholarly debate. In the context of contemporary challenges, particularly war and threats to national identity, the issue of understanding nationalism acquires special relevance. **The aim of the article** is to analyze Ukrainian nationalism as a multidimensional phenomenon, to define its theoretical and ideological foundations, and to trace their reflection in historiography. **Scientific Novelty.** The study generalizes various approaches to the interpretation of integral nationalism: from its understanding as an independent liberation movement (J. Armstrong, I. Lysiak-Rudnytsky, O. Motyl) to its definition as an authoritarian form of nationalism (O. Zaitsev). Ya. Hrytsak classified the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) as part of the radical right, emphasizing the absence of a racial doctrine, while H. Kasianov proposed a multi-level analysis through the prism of modernization processes. M. Mandryk highlighted the intellectual origins of the émigré milieu, and V. Futala systematized historiographical concepts. In contrast, Soviet historiography was aimed at discrediting nationalism, equating it with “bourgeois fascism.” At the same time, the works of J. Mace and S. Velychenko revealed the phenomenon of national communism as an attempt to combine socialist ideas with national liberation.

Methodology. The research employs historiographical and comparative analysis, which makes it possible to consider Ukrainian nationalism as a phenomenon that unites ideology, political movement, and collective consciousness, as well as a reaction to the crisis of statelessness.

Conclusions. *Ukrainian nationalism in the interwar period was a complex and multifaceted phenomenon that combined the influence of European radical ideas with the specific conditions of Ukrainian history. Its interpretations range from a liberation ideology to an authoritarian model, while the parallel existence of national communism demonstrates the breadth of the Ukrainian political tradition. The representation of works by leading historians allows us to trace the evolution of scholarly approaches, reveal the multidimensionality of this phenomenon, and form a comprehensive understanding of Ukrainian nationalism in the context of European ideas and Ukrainian realities.*

Key words: *Ukrainian nationalism, 1920s–1940s, national communism, integral nationalism.*

Постановка проблеми. Український націоналізм як суспільно-політичне явище має складну й багатогранну природу, що формувалася протягом різних історичних періодів під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Його теоретично-ідеологічні основи – від культурницьких ідей XIX ст. до політичних концепцій XX ст. – стали предметом численних дискусій у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Необхідність подальшого вивчення українського націоналізму зумовлена його складністю та багатогранністю. Теоретично-ідеологічні засади цього явища потребують системного аналізу, що дозволить сформулювати цілісне уявлення про його історичну природу, еволюцію та роль у процесах державотворення й утвердження національної ідентичності.

Актуальність звернення до теми зумовлена тим, що в умовах російсько-української війни 2014–2026 рр. питання націоналізму набуває особливої ваги, адже воно безпосередньо пов'язане з мобілізацією суспільства та збереженням національної ідентичності. Історіографічний аналіз дозволяє простежити еволюцію підходів до осмислення цього явища, визначити дискусійні та усталені концепти.

Метою статті є аналіз українського націоналізму як суспільно-політичного явища, його теоретично-ідеологічних складників та висвітлення їхнього відображення в історіографії. Звичайно, обсяг цієї публікації не дає змоги повною мірою охопити весь історіографічний спектр проблеми. Тому головним завданням стало окреслення ключових концептуальних положень та характеристика найважливіших праць, які визначають основні напрями дослідження українського націоналізму міжвоєнної доби.

Аналіз досліджень. До дослідження історіографії українського націоналізму неодноразово зверталися вітчизняні науковці, які окреслили різні аспекти цього складного явища. Зокрема, В. Венгерська у статті «Українська нація та націотворення у XX–XXI ст.: історіографічний аспект» простежує, як у різних історіографічних традиціях інтерпретувалися ідеології українського націоналізму та їхній вплив на формування уявлень про націю (Венгерська, 2016: 126-139). Н. Надурак у дисертації «Український праворадикальний рух

1920–1941 рр.: історіографія» систематизувала дослідження проблеми, показавши їх еволюцію від радянської традиції дискредитації до сучасних академічних студій, що прагнуть комплексного та неупередженого аналізу (Надурак, 2013). П. Гава звертається до польської історіографії українського націоналізму міжвоєнної доби, наголошуючи на дискусійності теми та багатогранності її інтерпретацій (Гава, 2013: 194-200). Попри ці напрацювання, саме теоретично-ідеологічні складники українського націоналізму в історіографії залишаються недостатньо дослідженими й потребують подальшого ґрунтовного осмислення для формування цілісного бачення цього явища.

Виклад основного матеріалу. Інтегральний націоналізм як вагома складова українського національно-визвольного руху у 1920–1940 рр. став однією з найбільш обговорюваних ідеологічних течій серед українських істориків, політичних діячів та науковців. Його широко аналізували через його радикальність, вплив на політичну діяльність і вирішальну роль у формуванні націоналістичного руху в міжвоєнний період. Саме цей напрям націоналізму часто ставав об'єктом критики, дискусій і порівнянь, завдяки чому про нього збереглася значна кількість публікацій і досліджень.

Термін «інтегральний націоналізм» до історіографії та політології запровадив американський історик К. Дж. Гейз наприкінці 1920-их рр.. Щоправда, він вважав, що ця ідеологія характерна виключно для націй, які вже мають власну державність, а не для пригноблених народів (Hayes, 1931:166). Натомість американський історик і політолог Джон Армстронг, аналізуючи український націоналізм у монографії «Український націоналізм, 1939–1945», довів, що інтегральний націоналізм здатен виникати та розвиватися навіть серед народів, які не мають власної держави (Armstrong, 1955). Спираючись на висновки К. Дж. Гейза, учений припускає, що інтегральний націоналізм за визначенням є скоріше рухом окремих націй, ніж універсальною ідеологією, тому зауважує, що український націоналізм відхилився від основ інтегрального націоналізму і містив у собі такі особливості: він спирався на силу й тероризм через відсутність відкритої опозиції, наголошував на мові та культурі замість держави,

діяв у нелегальності, вирізнявся спонтанним романтизмом, а також покладався на молодь через пасивність старших (Armstrong, 1955: 22).

Розглядаючи український націоналізм, дослідник підкреслює відмінності між західними та східними регіонами України. У Галичині та на Волині, що тривалий час перебували під впливом Австро-Угорщини та Польщі, сформувалося сильне відчуття національної ідентичності та поширення інтегрального націоналізму. Натомість східні землі, які перебували під тривалим впливом Російської імперії, розвивалися в іншому культурному й політичному контексті. Це зумовлювало специфічне сприйняття націоналістичних ідей, які тут не завжди знаходили такий відгук, як у західних регіонах.

Дослідження Дж. Армстронга відіграли важливу роль у формуванні інтелектуальних орієнтирів українських істориків. Так, Іван Лисяк-Рудницький, відомий американський та канадський історик та політолог українського походження, розглядав український інтегральний націоналізм як один з елементів чотирикомпонентної структури української політичної думки новітнього часу кінця XIX–XX століть, поряд з народництвом, консерватизмом та комунізмом (Лисяк-Рудницький, 1994: 66). На думку вченого, націоналістична течія зародилася в 1920-х роках як реакція на поразку національно-визвольних змагань за незалежність України. Джерела цього руху історик бачить в офіцерському ветеранстві, яке не змірилося з поразкою і перейшло до підпільної збройної боротьби, а також у колах молоді інтелігенції, переважно студентства. Піднесення інтегрального націоналізму дослідник розглядає на історичному тлі 1920–1930 рр., які стали для українського народу трагічним періодом життя у різних державах: СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччині. Як влучно зауважує І. Лисяк-Рудницький, «за таких умов націоналістичний рух виступав утіленням палкого бажання українського народу вижити» (Лисяк-Рудницький, 1994: 79).

І. Лисяк-Рудницький визнавав, що український інтегральний націоналізм орієнтувався на зразки західних фашистських рухів і режимів, спираючись на аргумент про неперетин німецьких та українських етнічних ареалів. Вчений підкреслював вирішальний вплив Д. Донцова на формування ідеології українського націоналізму, яка завдяки йому «набрала войовничо-ірраціонального, антиінтелектуального і волюнтаристського характеру» (Лисяк-Рудницький, 1994: 77). Водночас він наголошував, що український націоналізм мав власні риси, які відрізняли його від німецького нацизму

чи італійського фашизму. На думку історика, найближчі паралелі слід шукати серед рухів аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи – хорватських усташів, румунської Залізної Гвардії, словацьких глінківців, польського ОНР. При цьому український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоча й зазнавав зовнішніх впливів (Лисяк-Рудницький, 1968: 5).

В подальших дослідженнях історик все частіше дотримувався контрверсійної позиції про пряму ідентифікацію українського інтегрального націоналізму як варіанту двох всесвітніх тоталітарних рухів XX століття – комунізму та фашизму, з їх насадженням ксенофобії та шовінізму (Лисяк-Рудницький, 1994: 480–481; 493).

Своєрідним продовженням дискусії про природу українського націоналізму та його зіставлення з фашистськими доктринами, стала книга Олександра Мотиля, американського історика українського походження, «*Right Turn: The Political Ideology of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*» («Поворот вправо: ідеологічні витoki та розвиток українського націоналізму, 1919–1929»). В ній автор не стільки описує ідеї того періоду, а показує, що націоналістичне мислення формувалося як реакція на втрату державності після революційних подій 1917–1920 рр.: «По суті, український націоналізм був спробою пояснити, чому українська державність була втрачена і як її можна відновити» (пер. автора) (Motyl, 1980: 153).

О. Мотиль пояснює, чому частина українського політичного середовища відмовилася від демократичних і соціалістичних ідеалів і звернулася до більш організованої, ієрархічної і мобілізаційної моделі – тобто здійснила «поворот вправо». Цей поворот не означав сліпе наслідування фашистських підходів, як це іноді уявляють, а був відповіддю на глибокі проблеми українського суспільства – передусім неспроможність еліт об'єднати націю заради створення незалежної держави.

Проблему ідейного підґрунтя українського інтегрального націоналізму О. Мотиль розглядає на тлі порівняльного аналізу з французьким інтегральним націоналізмом, італійським фашизмом та гетьманським консерватизмом. Він обґрунтовує доцільність такого підходу: всі чотири ідеології виникли приблизно одночасно, мали спільні концептуальні елементи – органічне бачення нації, ідею сильної корпоративної держави, акцент на ролі селянства – і в окремих випадках справляли вплив одна на одну. За О. Мотилем, український інтегральний націоналізм постає як специфічний синтез цих ідей, адаптований до національного досвіду та запитів доби (Motyl, 1980: 162).

Серед ідейних збігів між українським націоналізмом і фашизмом дослідник називає: культ нації та держави, боротьбу як сенс життя, захоплення військовою силою та експансією, віру в дію як рушій історії, органічну модель суспільства, антикомунізм, авторитарну структуру влади та соціальну ієрархію (Motyl, 1980: 163–164). Проте, як наголошує дослідник, головна відмінність полягає у принципі походження держави – фашизм проголошував державу джерелом нації, тоді як українські націоналісти навпаки – вважали націю первинною сутністю, а державу її політичною формою. Фашизм формується як націоналізм державної нації: він протистоїть будь-якому іредентизму, абсолютизує державу як завершену форму політичного існування і готовий пожертвувати всім заради її культу. Український націоналізм, навпаки, народжується з досвіду бездержавності: це іредентистський рух, зорієнтований на руйнування колоніального домінування та створення власної державної форми, яка досі лишалася запереченою. Це філософське розмежування у відношенні нації та держави виявляється ключовим у розумінні унікальності українського націоналізму. (Motyl, 1980: 166)

На відміну від І. Лисяка-Рудницького, який ототожнював ОУН із націоналістичними рухами аграрних країн Східної Європи, Ярослав Грицак у праці «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття» (1996 р.) розв’язує питання порівняння з фашизмом інакше – через призму типології авторитарного націоналізму, запропонованої американським дослідником фашизму та авторитарних режимів Стенлі Пейном, який відмежовує фашизм як окрему форму радикального націоналізму від інших проявів правого авторитаризму – таких як радикальна правиця та консервативна правиця. Саме ця модель дозволяє Я. Грицаку віднести ОУН до радикальної правиці, а не до фашистських рухів у вузькому сенсі. Радикальна правиця – це форма авторитарного націоналізму, яка поєднує елітарну ідеологію з реакційними цінностями, зосереджуючись на сильній державі, традиціоналізмі та антикомунізмі, але без тоталітарної масової мобілізації, характерної для фашизму. Це дозволяє точніше зрозуміти специфіку ідеології ОУН, яка не збігається з моделями тоталітарного фашизму (Грицак, 2019: 379).

Я. Грицак виокремлює дві принципові розбіжності між ОУН та нацизмом. Перше – відсутність расової ідеології як системної основи: українські теоретики не пов’язували власні політичні завдання з уявленням про «слов’янську

расу» чи іншу форму етнічного виняткового вибору. Друге – ставлення до релігії: незважаючи на окремі прояви антиклерикалізму, ідеологія ОУН не набувала відкрито антихристиянського характеру, що суттєво відрізняє її від німецького нацизму. Водночас, зауважує історик, ці риси не відокремлюють український націоналізм від італійського фашизму, де расова доктрина також не була центральною (Грицак, 2019: 379–380). Фундаментальною ж причиною, яка, на думку Я. Грицака, унеможливила трансформацію українського націоналізму в повноцінний фашистський рух, був сам національний контекст.

Георгій Касьянов у дослідженні «Теорії нації та націоналізму» розглядає український націоналізм як явище з трьох основних аспектів: колективна свідомість, політична доктрина (політична ідеологія) і політичний рух. У контексті колективної свідомості, український націоналізм являє собою систему поглядів та уявлень, що об’єднує націю. Як політична доктрина, він є ідеологією, що обґрунтовує політичні дії, спрямовані на захист та розвиток національних інтересів. Як політичний рух, український націоналізм представляє собою організовану діяльність, спрямовану на досягнення конкретних політичних цілей. Даючи загальну дефініцію українському націоналізму, Г. Касьянов визначає його як світогляд, центральним елементом якого є визнання природного та незаперечного права на існування і легітимності націй в цілому, і української нації зокрема.

Генезу і функціонування українського націоналізму крізь призму загальних теорій та класифікацій вчений розглядає на трьох рівнях: соціально-психологічному (націоналізм як настрої та почуття), ідеологічному (націоналізм як доктрина, світогляд, система ідей) та політичному (націоналізм як політичний рух). Означені рівні, на його думку, корелюються з трьома фазами розвитку українського націоналізму в XIX ст. На зламі XVIII–XIX століть він виник на соціально-психологічному рівні як поєднання станових амбіцій нащадків козацько-шляхетської еліти та культурних інтересів нової різночинської інтелігенції. Під впливом зовнішніх чинників український націоналізм трансформувалася у нову форму етнічної, а згодом і національної ідентичності інтелектуальної еліти суспільства, що дозволяє ототожнювати поняття «націоналізм» та «національна свідомість». Через декілька десятиліть український націоналізм став частиною світогляду певної групи суспільства, що призвело до виникнення власне українського проекту. Наприкінці XIX століття український націоналізм почав формуватися

як ідеологія та політичний рух з метою активізації мас та їх перетворення на націю.

Розглядаючи український проект, Г. Касьянов виокремлює декілька модернізаційних підходів щодо шляхів виникнення та розвитку українського націоналізму. Історик висуває гіпотезу так званого «опосередкованого впливу» (слідом за Р. Шпорлюком, І. Хімкою та інших) (Касьянов, 1999: 309). Згідно з цією концепцією, перехід імперій до індустріальної модернізації та поява відповідних типів націоналізму в панівних націях (як доктрини модернізації) спричинили кризу архаїчно-аграрного українського суспільства. Це фактично означало зміну типу суспільства в імперіях, до складу яких входили українські землі. Відтак «український націоналізм, як ідеологія і форма політичного руху, був опосередкованою реакцією на модернізаційні процеси, а не їхнім наслідком» (Касьянов, 1999: 310). Модернізація, здійснювана панівними націями щодо українців, сприяла асиміляційним процесам, відчуженню сільської культури від міської та провокувала кризу традиційних цінностей, закорінених у аграрній культурі, що особливо позначалося на більшості української інтелігенції. Таким чином, робить висновок Г. Касьянов, модернізаційна теорія є ефективною для аналізу українського націоналізму за умови її застосування як гнучкої, а не догматичної аналітичної конструкції.

Інша теорія, яку розглядає Г. Касьянов, стосується науково-теоретичного осмислення генези українського націоналізму в різних її варіантах і отримала назву теорії «нерівномірного розвитку» (Касьянов, 1999: 312). Україна була периферією імперій, які, у свою чергу, самі залишалися поза межами західного цивілізаційного центру. Це призвело до виникнення багатоступеневої нерівномірності розвитку, що спричинило затримку модернізаційних процесів в українському суспільстві. Така ситуація викликала відповідну реакцію в еліті українського суспільства.

Монографія Марії Мандрик «Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920–1930 рр.)» (2006 р.) присвячена дослідженню процесу формування ідеології інтегрального націоналізму в колах української політичної еміграції в міжвоєнний період. Авторка детально аналізує суспільно-політичні чинники, що сприяли виникненню емігрантських осередків, зокрема в Чехословаччині, Німеччині, Австрії та Франції, де діяли такі організації, як Українська Військова Організація (УВО), Союз української націоналістичної молоді (СУНМ), Легія українських націо-

налістів (ЛУН) та Група української національної молоді (ГУНМ). (Мандрик, 2006: 119–210) Ідейні засади українського націоналізму, як зазначає М. Мандрик, не є явищем радикально новим, а становлять синтез концептуальних надбань попередніх інтелектуальних традицій. Ідеологія українського інтегрального націоналізму постала як результат складної рецепції західноєвропейських ідеалістичних, волонтаристських та елітаристських теорій, інтегрованих у специфічний український політичний контекст. Зокрема, авторкою розглядаються ідеї Шарля Моррасса, Джованні Джентіле, а також рецепцію філософії Фрідріха Ніцше в українському контексті. За її спостереженням, український націоналізм сформувався на тлі загальноєвропейської модернізації, але має особливий характер – як ідеологія, що прагнула не лише мобілізації національного потенціалу, а й консолідації суспільства навколо ідеї державної самостійності. (Мандрик, 2006: 329)

В монографії «Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті) роки. Нариси інтелектуальної історії» (2013 р.). Олександр Зайцев аргументує, що використання недержавною нацією методів, властивих імперському націоналізму, включно із запозиченням ідей останнього, може сприяти формуванню інтегрального націоналізму в середовищі недержавної нації. Проаналізувавши різні підходи до трактування поняття інтегрального націоналізму, історик формулює власне його визначення як форми авторитарного націоналізму, що сприймає націю як органічну цілісність і вимагає абсолютного підпорядкування індивіда інтересам нації. При цьому інтереси нації ставляться вище за інтереси будь-яких соціальних груп, інших націй чи людства в цілому (Зайцев, 2013, с. 82–83). До цього руху він відносить три головні напрями: чинний націоналізм Д. Донцова та його послідовників, організований націоналізм ОУН та творчий націоналізм Фронту національної єдності (ФНС).

В монографії О. Зайцева аналізуються і такі мало досліджені та суперечливі наукові проблеми, як фашизм і тоталітаризм, фашизм і модернізація, фашизм і націоналізм, фашизм і нацизм, «новий консенсус» в парадигмі українського інтегрального націоналізму.

У статті «Український націоналізм 1920–1930-х рр. на порівняльному тлі інших європейських націоналізмів: історіографічні оцінки та судження» (2019 р.) український історик Василь Футала здійснює ґрунтовний аналіз підходів різних історіографічних шкіл і дослідників до вивчення феномену українського націоналізму.

У межах історіографічного дискурсу В. Футала виокремлює кілька концептуальних підходів до осмислення українського націоналізму, кожен із яких відображає певну наукову або ідеологічну традицію.

По-перше, український націоналізм розглядається як ідеологія недержавної, поневоленої нації, що зумовлює його національно-визвольний характер. Цей підхід домінує в українській діаспорній історіографії, зокрема в працях І. Лисяка-Рудницького, О. Мотиля та Дж. Мейса. По-друге, у радянській історіографії та частині західних досліджень 1960–1980-х рр. український націоналізм трактувався як форма українського фашизму, що супроводжувалося ідеологічною заангажованістю та спрощенням складних історичних процесів. По-третє, західні автори, зокрема Дж. Армстронг, інтерпретують український націоналізм як інтегральний націоналізм недержавної нації, що дозволяє розглядати його в ширшому контексті націоналістичних рухів Центрально-Східної Європи (Футала, 2019, с. 55).

Історіографічна ситуація в радянській Україні суттєво відрізнялася: історія праворадикальних організацій не підлягала об'єктивному науковому аналізу, а висвітлювалася фрагментарно, з ідеологічно упереджених позицій. Упродовж тривалого часу термін «український націоналізм» у радянській Україні вживався переважно в негативному значенні, як правило, з уточненням «буржуазний». Це призвело до масштабної кампанії боротьби з усіма проявами «націоналістичних ухилів», які розцінювалися як ідеологічне відхилення. Сам термін «націоналістичний» набув функції політичного тавра, автоматично приписуваного будь-яким концепціям, що не узгоджувалися з офіційною лінією в національному питанні. Наслідком такої політики стала глибока деформація української історичної науки, яка протягом десятиліть функціонувала переважно як ідеологічний апарат. Це стосується роботи Михайла Рубача «Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку»» (1955 р.), в якій він поширює визначення «націоналісти» на постаті, які з погляду наукової типології не належать до інтегрального або революційного націоналізму – зокрема на Михайла Грушевського, Андрея Шептицького, В'ячеслава Липинського (Рубач, 1955). У спільній праці Володимира Євдокименка та Володимира Ігнатова «Націоналізм і нації» автори вдаються до широкого трактування терміна «націоналіст», також включаючи до нього діячів, чия позиція, згідно з науковими критеріями, не має ознак ані інтегрального, ані революційного

націоналізму: Сергія Єфремова, Євгена Чикаленка, Юліана Бачинського (Євдокименко, Ігнатов, 1981: 132–133). Монографія В. Євдокименка «Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму» (1968 р.) не розрізняє етапи формування ідеологічних засад і появу організованих форм націоналістичного руху, при цьому ототожнюючи його з федералістськими та автономістськими тенденціями, що не мали безпосереднього ідейного зв'язку з націоналізмом як політичною течією (Євдокименко, 1968). Аналогічну тенденцію демонструє робота Юрія Римаренка, який інтерпретує діяльність ОУН виключно через призму зовнішньої агентурної діяльності, ототожнюючи цю організацію з шпигунськими структурами, при цьому ігноруючи її ідейно-програмову еволюцію (Римаренко, 1974).

Окрім того, радянська історіографія систематично прагнула ототожнити український націоналізм із фашизмом, використовуючи цю паралель як інструмент ідеологічної дискредитації національно-визвольного руху. Серед спроб інтерпретації феномену «українського фашизму» в 1920–1930-х роках варто виокремити праці Карла Коберського, що публікувався під псевдонімом К. Пушкар, та Володимира Левинського (Пушкар (Коберський), 1933), (Левинський, 1936).

Водночас український націоналізм міжвоєнного періоду не був ідеологічно однорідним явищем. Паралельно інтегральному націоналізму в українському політичному просторі 1920–1930-х рр. виникла й інша ідеологічна альтернатива – націонал-комунізм. Про українських націонал-комуністів ще донедавна згадували у дослідженнях, літературі та пресі переважно в негативному світлі. Однак з часом, нехай і із запізненням, суспільство починає знімати ці несправедливі ярлики.

Вагомим дослідженням феномену українського націонал-комунізму стала робота американського історика, політолога, дослідника Голодомору, який з 1993 року жив і працював в Україні, Джеймса Мейса «Комунізм та дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні 1918–1933» (1983 р.). Дослідник ввів в західну академічну наукову традицію поняття «національний комунізм» і проаналізував його специфіку на прикладі радянської України. Дж. Мейс розглянув персоналізовані течії ідеології націонал-комунізму: «шумськізм» в кадрово-політичному дискурсі (Мейс, 2018: 141–180), «скрипниківщина» – децентралізації та автономізації (Мейс, 2018: 287–342), «волобуєвщина» – економічному (Мейс, 2018: 245–286), «хвильовизм» – культурному (Мейс, 2018: 189–244),

«яворщина» – історичному (Мейс, 2018: 343–384), які протистояли радянщині через низку ключових аспектів. Ці приклади не лише ілюструють внутрішню суперечність між національним і радянським, а й демонструють, як політика українізації спочатку відкривала простір для розвитку, а згодом була використана як пастка для знищення українського національного руху зсередини.

Натомість український історик Володимир Потульницький заперечував існування повноцінної теоретичної спадщини українського націонал-комунізму. На його думку, цей напрям узагалі не можна віднести до жодної течії української політології. По-перше, він не залишив наукової теоретичної політологічної спадщини; по-друге, не розглядав питання української державності на основі методологічних засад; по-третє, ніколи не був справді українським, а лише виконував посередницьку роль. (Потульницький, 1993: 102).

Полемізуючи з В. Потульницьким, українська дослідниця Галина Дичковська доводить, що «український націонал-комунізм є надзвичайно цікавим феноменом, котрий прагнув поєднати соціальне і національне» (Дичковська, 1998: 3). Тетяна Бевз теж рішуче не погоджується з підходом В. Потульницького і наводить низку аргументів, які, на її думку, свідчать про наявність у націонал-комунізму власної ідеологічної бази. По-перше, націонал-комунізм залишив по собі теоретичну спадщину й може розглядатися як самостійна ідеологія. По-друге, у праці Сергія Мазлаха і Василя Шахрая «До хвилі» викладено програму незалежної української республіки та створення окремої комуністичної партії. По-третє, ця течія мала власні ідеологічні та національні корені й не була посередницькою (Бевз, 2008: 315).

Таким чином, полеміка стосується не лише оцінки окремої ідеологічної течії, а й ширшого питання – чи може українська політична традиція включати ліві, соціалістичні форми національного самовизначення.

Повертає до наукового обігу традицію української лівої антиколоніальної думки монографія

канадського вченого українського походження Степана Величенка «Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918–1925)» (2017 р.) На думку С. Величенка, діяльність Української комуністичної партії (УКП), що відстоювала незалежність українського пролетаріату від Росії, є спробою створення альтернативної, антиімперської версії радянського проекту. Автор аналізує публіцистику та програмні документи українських марксистів, у яких викриття колоніального характеру політики РКП(б) набуває форми послідовної критики московського домінування: «...українські марксистки засудили більшовицьку централізацію і владу як продовження імперського царського колоніалізму» (Величенко, 2017: 288). Історик послідовно демонструє, як українські марксистки, зокрема Олександр Шумський, Василь Еллан-Блакитний і Микола Скрипник, намагалися поєднати соціалістичну ідеологію з українським національним визволенням, відстоюючи ідею українського соціалістичного самовизначення в межах радянської системи.

Висновки. Український націоналізм постає як багатогранне явище, що осмислювалося провідними істориками крізь різні традиції та підходи – від діаспорних інтерпретацій до сучасних академічних студій. Дослідження Армстронга, Лисяка-Рудницького, Мотиля, Грицака, Касьянова, Мандрик, Зайцева та Футали демонструють спектр трактувань: від визвольної ідеології до авторитарних чи фашистських інтерпретацій. Радянська історіографія, навпаки, прагнула дискредитувати націоналізм. Праці Мейса та Величенка відкрили перспективу вивчення явища українського націонал-комунізму. Сукупність цих досліджень дозволяє побачити еволюцію підходів і сформуванню комплексне бачення українського націоналізму як явища, що поєднує ідеологію, політичний рух та колективну свідомість у контексті європейських ідей та українських історичних реалій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевз Т. Націонал-комунізм як дилема національного відродження. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Київ. 2008. Вип. 40. С. 314–325.
2. Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918–1925). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2017. 376 с.
3. Венгерська В. Українська нація та націотворення у XX–XXI ст.: історіографічний аспект. *Історія та історіографія в Європі. Україна в XX–XXI століттях: на шляху гідності і свободи*. Київ. 2016. Вип. 5. С. 126–139.
4. Гава П. Український націоналізм міжвоєнного періоду в сучасній польській історіографії. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. Острог. 2013. Вип. 20. С. 194–200.
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
6. Дичковська Г. Український націонал-комунізм. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 35 с.

7. Євдокименко В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. Київ: Наукова думка, 1968. 291 с.
8. Євдокименко В., Ігнатів В. Націоналізм і нації. Київ: Наукова думка, 1981. 205 с.
9. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії. Київ: Критика, 2013. 483 с.
10. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
11. Левинський В. Ідеологія фашизму. Замітки до ідеології Дмитра Донцова. Львів: Накладом громадського голосу, 1936. 44 с.
12. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. Т. 2. Київ: Основи, 1994. 573 с.
13. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм (Відбитка з Енциклопедії Українознавства, стор. 1723–1728). Париж; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1968. 7 с.
14. Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 388 с.
15. Мейс Д. Комунізм та дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні 1918–1933 / за ред. Г.Єфіменко; пер. з англ. М.Яковлев. Київ: КОМОРА, 2018. 496 с.
16. Надурак Н. М. Український праворадикальний рух 1920–1941 рр.: історіографія: дис... канд. іст. наук : 07.00.06. Івано-Франківськ, 2013. 311 с.
17. Потульницький В. Теорія української політології: курс лекцій. Київ: Либідь, 1993. 192 с.
18. Пушкар (Коберський) К. «Націоналізм»: критика фраз. Львів: Громада, 1933. 152 с.
19. Римаренко Ю. Буржуазний націоналізм та його «теорії» нації. Київ: Наукова думка, 1974. 382 с.
20. Рубач М. Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку». Київ: Держполітвидав УРСР, 1955. 72 с.
21. Фугала В. Український націоналізм 1920–1930-х рр. на порівняльному тлі інших європейських націоналізмів: історіографічні оцінки та судження. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2019. Вип. 2. С. 38–63. DOI: 10.24919/2312-2595.2/44.184668
22. Armstrong J. Ukrainian nationalism, 1939–1945. New York: Columbia University Press, 1955. 322 p.
23. Hayes C. J. The Historical Evolution of Modern Nationalism. New York: The Macmillan Company, 1931. 301 p.
24. Motyl A. Right Turn: The Political Ideology of Ukrainian Nationalism, 1919–1929. New York; Boulder: East European Monographs, 1980. 212 p.

REFERENCES

1. Bevz T. (2008) Natsional-komunizm yak dilemma natsionalnogo vidrozhennia [National Communism as a Dilemma of National Revival]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy*, Kyiv, 40. 314–325. [in Ukrainian].
2. Velychenko S. (2017) Imperializm i natsionalizm po-chervonomu: ukrainska marksystska krytyka rosiiskoho komunistychnoho panuvannia v Ukraini (1918–1925) [Imperialism and Nationalism in Red: Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Domination in Ukraine (1918–1925)]. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainського katolytskoho universytetu, 376. [in Ukrainian].
3. Vengerska V. (2016) Ukrainska natsiia ta natsiotvorennia u XX–XXI st.: istoriohrafichni aspekt [The Ukrainian Nation and Nation-Building in the 20th–21st Centuries: A Historiographical Aspect]. *Istoriia ta istoriohrafia v Yevropi. Ukraina v XX–XXI stolittiakh: na shliakhu hidnosti i svobody*. Kyiv, 5. 126–139. [in Ukrainian].
4. Gava P. (2013) Ukrainskyi natsionalizm mizhvoyennoho periodu v suchasni polskii istoriohrafii [Ukrainian Nationalism of the Interwar Period in Contemporary Polish Historiography]. *Naukovi zapysky. Serii "Istorychni nauky"*. Ostroh, 20. 194–200. [in Ukrainian].
5. Hrytsak Ya. (2019) Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi natsii XIX–XX stolittia [An Outline of the History of Ukraine. The Formation of a Modern Nation in the 19th–20th Centuries]. Kyiv: Yakaboo Publishing, 656. [in Ukrainian].
6. Dychkovska H. (1998) Ukrainskyi natsional-komunizm [Ukrainian National Communism]. Kyiv: TOV «Mizhnarodna finansova ahentsiia», 19. 35. [in Ukrainian].
7. Yevdokymenko V. (1968) Krytyka ideinykh osnov ukrainskoho burzhuaznogo natsionalizmu [Critique of the Ideological Foundations of Ukrainian Bourgeois Nationalism]. Kyiv: Naukova dumka, 291. [in Ukrainian].
8. Yevdokymenko V., Ihnatov V. (1981) Natsionalizm i natsii [Nationalism and Nations]. Kyiv: Naukova dumka, 205. [in Ukrainian].
9. Zaitsev O. (2013) Ukrainskyi intehrlnyi natsionalizm (1920–1930-ti roky). Narysy intelektualnoi istorii [Ukrainian Integral Nationalism (1920s–1930s). Essays in Intellectual History]. Kyiv: Krytyka, 483. [in Ukrainian].
10. Kasianov H. (1999) Teorii natsii ta natsionalizmu [Theories of Nation and Nationalism]. Kyiv: Lybid, 352. [in Ukrainian].
11. Levynskiy V. (1936) Ideoloh fashyzmu. Zamitky do ideolohii Dmytra Dontsova [The Ideologist of Fascism. Notes on the Ideology of Dmytro Dontsov]. Lviv: Nakladom hromadskoho holosu, 44. [in Ukrainian].
12. Lysiak-Rudnytskyi I. (1994) Istorychni ese: u 2 t. T. 2. [Historical Essays: in 2 Volumes. Vol. 2.] Kyiv: Osnovy, 573. [in Ukrainian].
13. Lysiak-Rudnytskyi I. (1968) Natsionalizm (Vidbytko z Entsyklopedii Ukrainoznavstva, stor. 1723–1728) [Nationalism (Reprint from the Encyclopedia of Ukrainian Studies, pp. 1723–1728)]. Paryzh; New-York: Naukove tovarystvo im. Shevchenka, 7. [in Ukrainian].

14. Mandryk M. (2006) *Ukrainskyi natsionalizm: stanovlennia u mizhvionnu dobu* [Ukrainian Nationalism: Formation in the Interwar Period]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 388. [in Ukrainian].
15. Meis D. (2018) *Komunizm ta dilemma natsionalnoho vyzvolennia: natsionalnyi komunizm u radianskii Ukraini 1918–1933 / za red. H.Yefimenko; per. z anhl. M.Yakovliev* [Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933]. Kyiv: KOMORA, 496. [in Ukrainian].
16. Nadurak N. M. (2013) *Ukrainskyi pravoradykalnyi rukh 1920–1941 rr.: istoriohrafia* [Ukrainian Far-Right Movement of 1920–1941: Historiography]. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.06. Ivano-Frankivsk, 311. [in Ukrainian].
17. Potulnytskyi V. (1993) *Teoriia ukrainskoi politolohii: kurs lektsii* [Theory of Ukrainian Political Science: Course of Lectures]. Kyiv: Lybid, 192. [in Ukrainian].
18. Pushkar (Koberskyi) K. (1933) «Natsionalizm»: krytyka fraz [Nationalism: A Critique of Phrases]. Lviv: Hromada, 152. [in Ukrainian].
19. Rymarenko Yu. (1974) *Burzhuaiznyi natsionalizm ta yoho «teorii» natsii* [Bourgeois Nationalism and Its Theories of Nation]. Kyiv: Naukova dumka, 382. [in Ukrainian].
20. Rubach M. (1955) *Reaktsiina sut natsionalistychnykh «teorii» bezklasovosti ta «iedynoho potoku»* [The Reactionary Essence of Nationalist 'Theories' of Classlessness and the 'Single Stream']. Kyiv: Derzhpolitvydav URSR, 72. [in Ukrainian].
21. Futala V. (2019) *Ukrainskyi natsionalizm 1920–1930-kh rr. na porivnialnomu tli inshykh yevropeiskykh natsionalizmiv: istoriohrafichni otsinky ta sudzhennia* [Ukrainian Nationalism of the 1920s–1930s in Comparative Perspective with Other European Nationalisms: Historiographical Assessments and Judgments]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriiia*. 2. 38–63. DOI: 10.24919/2312-2595.2/44.184668 [in Ukrainian].
22. Armstrong J. (1955) *Ukrainian nationalism, 1939–1945*. New York: Columbia University Press, 322.
23. Hayes C. J. (1931) *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York: The Macmillan Company, 301.
24. Motyl A. (1980) *Right Turn: The Political Ideology of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*. New York; Boulder: East European Monographs, 212.

Дата першого надходження статті до видання: 02.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

